

УДК 94(477)“150/160” : 330.342.13

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У XVI – НА ПОЧАТКУ XVII СТ.****Н. О. Семенюк****(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)**

Проаналізовано стан соціально-економічного життя на Чернігово-Сіверських землях у XVI – на початку XVII ст. Подано узагальнену характеристику стану населення та господарства краю у цей період.

Ключові слова: Чернігово-Сіверські землі, Московська держава; суспільний стан; економічне становище.

The article analyzes the state of socio-economic life in Chernihiv-Siver lands in the XVI – early XVII century. Posted a summary description of population and economy of the region in this period.

Key words: Chernihiv-Siver lands; Moscow State; social status; economic situation.

Постановка проблеми. Внаслідок поразки у війні з Москвою Велике князівство Литовське офіційно визнало в укладеному 1503 р. перемир'ї входження до Московії Чернігово-Стародубського та Новгород-Сіверського князівств, території яких у подальшому, до 1618 р., входили до складу Московської держави. Вивчення соціально-економічного життя на цих землях у зазначений період є в цілому значною науковою проблемою, тому дослідження з цієї теми доповнить уявлення про вітчизняну історію XVI – початку XVII ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд літератури з даної проблеми свідчить, що предметно і комплексно цим питанням історики фактично не займалися. Існує низка наукових праць з історії Чернігово-Сіверських земель періоду XVI–XVII ст., більшість з яких, утім, мають загальний характер (наприклад, праці М. Грушевського¹, М. Тихомирова² тощо). Тобто знайти інформацію соціально-економічного змісту у цих працях можна, але її обмаль, вона фрагментарна, отже, потребує додаткової систематизації, доповнення та уточнення. Праці, зміст яких географічно і хронологічно пов'язаний з даним регіоном і зазначеною добою (дослідження Н. Багновської³, М. Крома⁴,

© Н. О. Семенюк, 2015

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1991–1998.

² Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. – М. : Изд-во АН СССР, 1962.

³ Багновская Н. М. Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. : научное издание. – М. : Изд-во “Палеотип”, 2002.

⁴ Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – 2-е изд., испр и доп. – М. : Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010.

Р. Скриннікова⁵, П. Кулаковського⁶), або не присвячені безпосередньо соціально-економічній тематиці, або торкаються її заледве.

Мета статті – розглянути деталі суспільного ладу, громадського життя, економічного становища населення на Чернігово-Сіверських землях (також – Чернігово-Сіверщина або просто Сіверщина) у період XVI – початку XVII ст.; з’ясувати, яким було місцеве народне господарство і торговельна діяльність, які податки сплачувало населення.

Виклад основного матеріалу. У XVI – на початку XVII ст. на Чернігово-Сіверщині, прикордонному краї, жили сіверські козаки, яких джерела називають “севрюками”, іноді – “мужиками-севрюками”. Саму Сіверщину називали “Северской Украиною”⁷. Прикордонна територія була доволі надійним притулком для біглих селян та холопів. В одному з документів, який належить до часів походів Самозванця (Лжедмитрія I), про населення Сіверщини говориться, що севрюки – це “мужики, які сидять на своїй землі і займаються своїми мужицькими ділами”⁸.

Найбільшу відданість Литві серед жителів Сіверщини демонстрували церковні ієрархи та боярська верхівка. Значну частину населення складали міщани і провінційне боярство, які, за неможливості гарантованого захисту, демонстрували готовність до компромісу, намагаючись “по-доброму” домовитись із новою владою. Оскільки ж місцеве населення не могло служити надійною опорою для влади, то з метою утримання нових територій московський уряд переселяв корінних жителів краю вглиб своєї країни, присилаючи сюди натомість вірних служилих людей з Московської держави⁹. Ще один соціальний стан на Сіверщині – “самопальщики”: так називали кінних ратних людей, озброєних вогнепальною зброєю, що служили за наймом.

У XVI – на початку XVII ст. Чернігово-Сіверські землі перебували під постійною загрозою татарських нападів із Криму, що не могло не відбиватися на місцевій економіці. Боярське землеволодіння було розвинуто слабо, адже на території, де небезпечно жити, важко змусити залежного селянина працювати. Проте саме в цей період тут почали з’являтися нечисленні латифундії. Писцові книги по Путивлю вказують на повну відсутність селян у дрібних помістях, адже доходи їх власників не дозволяли купити холопа і прогнати його у роки голоду. Отож, не дивно, що дрібні поміщики мусили обробляти землю власними силами. Складність їх економічного становища полягала й у тому, що доволі часто доводилося розорювати цілину. Діти боярські нижчого розряду мали мінімальні земельні наділи і служили без грошей¹⁰. У Путивлі була воєводська казна, в якій зберігалися значні суми для виплати жалування служилим людям¹¹.

Узагалі розміри поміщицьких земель були великими, та головне значення в них відігравали не орні землі, а бортні. Бортництво складало основу господарства краю, а

---

⁵ Скринніков Р. Г. Россия в начале XVII в. “Смута”. – М. : Мысль, 1988.

⁶ Кулаковський П. М. Прикордонна торгівля між Річчю Посполитою і Московською державою (1618–1648) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=251>

⁷ Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. – С. 407.

⁸ Багновская Н. М. Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. – С. 26.

⁹ Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – С. 258, 259.

¹⁰ Скринніков Р. Г. Россия в начале XVII в. – С. 25.

¹¹ Там же. – С. 150.

землеробство було розвинене слабо. Н. М. Багновська в господарському відношенні ділить територію Сіверщини на два основних райони: північний (Полісся) з неплодovitими землями й лісами і південний – район лісостепу з плодovitими ґрунтами. Щодо землеробства, то тут провідною галуззю було виробництво зерна. Та все ж бортництву належить першість у господарстві Сіверського краю, можливо й тому, що до XVII ст. сіверяни мусили платити державні податки головним чином медом. Наприкінці XVI ст. мед із Сіверщини йшов і на експорт.

Севрюки захищали свою землю від татар. Промишляли вони рибальством, полюванням, бортництвом на берегах Сули, Псла, Ворскли, Удаю, а іноді вдавалися й до пограбувань на своїй території купецьких валок. 1549 року, наприклад, ногайський князь Юсуф повідомляв Івану Грозному, що донські севрюки нападають на його купців¹². Ріка Ока, верхів'їв якої досягали історичні Чернігово-Сіверські землі, з обох сторін, за свідченнями С. Герберштейна, була замкнута лісами, в яких був мед, білки, горностаї, куниці¹³. В самій річці водилося багато риби, наприклад, білуга (“велика, без кісток”), стерлядь, севрюга, осетер. У регіоні вирізували дерев'яні кубки й інші речі з дерева, призначені для домашнього господарства. Вони йшли на продаж і до Москви, і на експорт у Литву.

У XVI ст. в Московській державі нараховувалося приблизно 140 міст, із яких 11 було на землях Чернігово-Сіверщини. З тодішнього найбільшого і найчисельнішого міста краю, Путивля, починався торговий шлях до Криму¹⁴. Через Чернігів йшла торгівля з Підлитовською Україною. На початку XVII ст. осадники з берегів Сейму їздили на торг до Новгород-Сіверського¹⁵. А через Брянськ проходила найбільша дорога, яка з'єднувала Москву з Сіверською землею¹⁶. В таких містах Чернігово-Сіверщини, як Чернігів, Новгород-Сіверський, Брянськ, Ніжин, Батурин, Конотоп, Ромни, Путивль, Рильськ, Сівськ, Єлець, Курськ та Воронеж, брали мито¹⁷.

Наприкінці XVI ст. московська влада здійснила важливу соціально-економічну реформу, звільнивши від податків орні землі у поміщицьких маєтках. Таким чином було проведено чітку межу між привілейованим вищим і тягловим нижчим населенням. Переваги цих законів про “обілення” орних земель розподілялись нерівномірно між різними верствами населення. Найменше привілеїв отримали малоземельні дворяни, які найбільше потребували пільг. Власник 50 четвертей землі міг претендувати на “обілення” (звільнення від державних податків) лише 5 четвертей орних земель. Але немає даних про те, що ця пільга розповсюджувалась на дітей боярських “пищальників” південних уїздів. Найбільше переваг отримали середні і вищі прошарки дворянства, які вправно несли кінну полкову службу, утримували бойових холопів, забезпечували надходження до казни податків зі своїх селян¹⁸.

---

¹² Багновская Н. М. Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. – С. 22.

¹³ Герберштейн С. Записки о Московии. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – С. 140.

¹⁴ Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. – С. 412.

¹⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 287.

¹⁶ Скрынников Р. Г. Россия в начале XVII в. – С. 155.

¹⁷ Кулаковський П. М. Прикордонна торгівля між Річчю Посполитою і Московською державою (1618–1648) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=251>

¹⁸ Скрынников Р. Г. Россия в начале XVII в. – С. 26.

Московська держава не шкодувала сил, аби насадити поміщицьку систему на півдні, тобто в Сіверському краї, таким чином створивши надійну для себе опору на нещодавно приєднаних землях. Проте всі ці зусилля не привели до бажаного результату, оскільки влада не могла забезпечити нових поміщиків орною землею і селянами. Щоб прискорити орання землі у “дикому полі” та зменшити витрати на підтримку військово-оборонної системи на південному кордоні, московська влада запровадила там “государеве десятинне рілля”. “Чорне” населення, яке сплачувало податки, залишалося малочисленим, через що обов’язок обробляти десятинну орну землю покладався на служилих людей. У таких степових містах Сіверщини, як Курськ та Єлець, уряд Бориса Годунова розпорядився притягнути малоземельних дітей боярських до відбудовання барських повинностей на “государевій десятинній пашні” разом зі стрільцями і козаками. Отримуючи мінімальний земельний оклад, дрібні поміщики самостійно обробляли землю і не отримували феодальної ренти. Коли таких поміщиків стали експлуатувати на панщині, їх становище наблизилося до становища низів, а приналежність до стану дітей боярських отримала формальний характер.

Поява нового соціального стану – дрібного поміщика, який вибув з кінного дворянського ополчення і служив “із пицаллю”, стала ознакою важливих змін у складі феодального стану Московії¹⁹. Указ про притягнення малоземельних дітей боярських до участі в роботах на “государевій десятинній ріллі” у деяких південних повітах Московської держави фактично нехтував інтересами нижчого прошарку феодальних землевласників. Очевидно, саме тому Чернігово-Сіверські землі перетворилися на пороховий льох, коли в Московії на початку XVII ст. почалася громадянська війна. Тяжкий голод, який перед тим пережила країна і який спричинив справжню суспільно-економічну деградацію держави, лише сприяв розгортанню цієї війни, з якої Чернігово-Сіверщина вийшла у складі вже Речі Посполитої.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Економічний розвиток Чернігово-Сіверщини відбувався головним чином завдяки бортництву. До того ж, беручи до уваги той факт, що основну масу населення складали селяни-втікачі, значного економічного підйому тут спостерігати ми не можемо. Та все ж природні умови були сприятливими і для землеробства, і для риболовлі, і для скотарства. Поширення набули хутряний та деревообробний промисли. Їх продукція йшла на експорт, що було дуже важливим. Та точних даних щодо цього періоду в джерелах зовсім мало, це викликає певні складнощі у вивченні даної теми. Політика московського правління стосовно Сіверщини була спрямована на зміцнення позицій на нещодавно приєднаних землях, а тому не могла сприяти повноцінному розвитку населення. Головним завданням московська влада вважала створити у краї для себе опору, переселивши туди велику кількість служивих людей. Але це не допомогло, бо забезпечити “нове населення” розораною землею вона не могла, тому більшість жителів було притягнуто до відбудовання повинності на “государевій десятинній ріллі”. Це і стало головною причиною невдоволення населення, яке проявилось, коли в Московській державі на початку XVII ст. почалася громадянська війна.

---

¹⁹ Там же. – С. 115.